

LA LLETRA I LA LLUM

A PROPÒSIT
DE LES IL·LUSTRACIONS
DE PERICO PASTOR
PER A LA BÍBLIA CATALANA
INTERCONFESSIONAL

AGUSTÍ BORRELL
DAVID JOU
PERICO PASTOR
ARMAND PUIG I TÀRRECH
CARLES TORNER

QUADERNS

LA LLETRA I LA LLUM

A PROPÒSIT
DE LES IL·LUSTRACIONS
DE PERICO PASTOR
PER A LA BÍBLIA CATALANA
INTERCONFESSIONAL

AGUSTÍ BORRELL
DAVID JOU
PERICO PASTOR
ARMAND PUIG I TÀRRECH
CARLES TORNER

fjm
FUNDACIÓ JOAN MARAGALL
CRISTIANISME I CULTURA

+claret
EDITORIAL

Agustí Borrell i Viader és doctor en Sagrada Escripura pel Pontifici Institut Bíblic de Roma. Actualment és professor de Nou Testament a la Facultat de Teologia de Catalunya i als Instituts Superiors de Ciències Religioses de Barcelona i Lleida. Va ser membre del comitè de redacció de la *Bíblia catalana. Traducció interconfessional*.

David Jou Mirabent, doctor en ciències per la Universitat Autònoma de Barcelona, és catedràtic de física de la matèria condensada a la mateixa universitat. A més d'una àmplia llista de títols d'obra científica, destaca la seva obra com a poeta (darrerament ha publicat *L'èxtasi i el càlcul, Escuma i turbulència, A Barcelona, L'huracà sobre els mapes* o *Les escriptures de l'Univers*) i com a assagista (*Ciència, fe, poesia, El laberint del temps, la simfonia de la matèria i Déu, cosmos, caos*).

Perico Pastor és pintor i dibuixant. Després de l'etapa d'estudiant a Barcelona, s'instal·la a Nova York; allà va publicar les seves il·lustracions a, entre altres, *Vogue* i *The New York Times*. En 1983 exposa per primera vegada en una galeria a Madrid, i des d'aleshores a Barcelona, Granada, Hong Kong, París, Nova York, Tokio, Miami... Esporàdicament il·lustra per als diaris *El País* i *La Vanguardia*.

Armand Puig i Tàrrach és doctor en Sagrada Escripura. Exerceix la docència a la Facultat de Teologia de Catalunya, de la qual és degà-president. Té una extensa bibliografia, en la qual destaquen *Jesús. Un perfil biogràfic* (2004), *Els evangelis apòcrifs (I)* (2008) i *La Sagrada Família segons Gaudí. Comprendre un símbol* (2010). Va coordinar la *Bíblia catalana. Traducció interconfessional* (1993).

Carles Torner i Pifarré és escriptor i doctor en Ciències de l'Educació. Actualment és director de l'àrea de Literatura i Pensament de l'Institut Ramon Llull. Ha publicat diversos poemes, entre els quals *Viure després* (1998) i *La núvia d'Europa* (2008), la novel·la *L'estrangera* (1997), els relats de *L'arca de Babel* (2005) i l'assaig *Sboab, una pedagogia de la memòria* (2002). Va ser president del Moviment Internacional d'Estudiants Catòlics (MIEC-Pax Romana) del 1986 al 2001 i dirigent del PEN internacional del 1993 al 2004.

© Agustí Borrell Viader, David Jou Mirabent, Perico Pastor,
Armand Puig i Tàrrach, Carles Torner i Pifarré

Edició: Isidre Ferré

Fundació Joan Maragall (Cristianisme i Cultura)
València, 244, 2n – 08007 Barcelona

Primera edició: octubre de 2010

© Editorial Claret, SLU
Roger de Llúria, 5 – 08010 Barcelona
Tel.: 933 010 062 – Fax: 933 174 830
www.claret.cat – editorial@claret.cat

Imprès a Agpograf

ISBN 978-84-9846-439-9
Dipòsit legal: B-41.335-2010

Amb la col·laboració de:

Co NC A

Consell Nacional
de la Cultura i de les Arts

ÍNDIX

Nota preliminar	5
La lletra i la llum (<i>Armand Puig i Tàrrrech</i>)	7
El pacte (<i>Perico Pastor</i>)	11
La llum i la lletra: tres poemes sobre el llibre del Gènesi (<i>David Jou</i>)	19
La llum d'una consciència dreçada en plena nit (<i>Carles Torner</i>)	25
La Bíblia, el llibre de la vida (<i>Agustí Borrell</i>)	29

NOTA PRELIMINAR

El quadern que el lector té a les mans és un recull de les aportacions que els autors van fer a un dels actes que la Fundació Joan Maragall va organitzar per celebrar el XXè aniversari de la seva creació. La sessió, que es va dur a terme el dia 1 de desembre del 2009 a l'Auditori de la Pedrera de Caixa de Catalunya, va dur per títol «La lletra i la llum», i les intervencions van versar sobre les il·lustracions de Perico Pastor per a l'edició de la Bíblia Catalana Interconfessional (BCI) realitzada per Enciclopèdia Catalana. Reproduïm les aportacions en l'ordre en què van ser llegides.

De fet, la sessió es va inscriure en un seguit de tres actes, distribuïts al llarg de l'any de celebració: la presentació de la nova etapa de *Qüestions de vida cristiana*; la sessió a propòsit de la publicació de la Bíblia il·lustrada per Perico Pastor, i la conferència pronunciada per Mons. Gianfranco Ravasi, president del Pontifici Consell de la Cultura, que ha aparegut publicada a *Qüestions de vida cristiana* («La Bíblia», 236 [abril del 2010]) amb el títol «La bella paraula: la Bíblia com a “gran codi” de la cultura occidental».

FUNDACIÓ JOAN MARAGALL

LA LLETRA I LA LLUM

Armand Puig i Tàrrach

Vist a una certa distància, un text és un seguit de perfils negres i homogenis sobre una superfície blanca. Vist de prop, els perfils cobren vida i dibuixen paraules, frases, períodes, paràgrafs, apartats, seccions, capítols..., una simfonia de significants i significats, de connotacions i evocacions, d'emocions i sobresalts que embolcalla l'esperit, com si es tractés d'un *concerto grosso*. La Bíblia és això: un *concerto grosso*. Ample i majestuós, el text bíblic camina explicant la història més bonica de les històries que es poden contar. És la història de Déu i de l'home o, si es vol, de dos éssers que s'acosten i se separen com dos amants, tantost a velocitat vertiginosa, tantost lentament, desafiant el temps i la lleugeresa —o bé la pesantor— de l'ésser.

La lletra és negre sobre blanc, i el blanc és el color de la llum, perenne, contrastant, plena de relleus, invisible però que tot ho fa visible. La llum és la mare del color, i per això la tècnica dels iconògrafs bizantins consisteix a fer emergir la llum en uns rostres que són barreja inextricable d'humanitat i divinitat. D'una certa manera, quan la lletra ocupa el seu petit i discret espai en la pàgina blanca, no malmet la llum, més aviat l'ennobleix amb la paraula i el sentit. En efecte, la llum tota sola seria una dama bonica però solitària, encisadora però sense projecte, una caminant sense rutes. Necessita que la fecundi la lletra, i llavors de la conjunció tendra entre lletra i llum, en surt el text, un infant tot just nat quan la pàgina comença, però plenament adult quan la lletra l'omple del tot.

És l'emoció que experimenta el copista rabínic d'un rotlle de la Torà. La Torà és talment perfecta, que el qui en copia el text no pot cometre errors, i si els comet ha de tornar a començar la còpia del rotlle, punit per no haver estat a l'alçada de la perfecció del model, del paradigma. La sacralitat del text bíblic demana una pàgina de rotlle on la lletra i la llum es combinin en perfecta harmonia, s'agermanin sense cap imperfecció. El text surt

victoriós de la contesa quan neix i creix sense cap destorb, sense cap error, quan travessa la pàgina com el sol d'un dia clar de primavera. El text és com el sol, i el sol, en paraules del llibre dels Salms, «surt d'un extrem del cel i volta fins a l'altre: res no s'escapa de la seva escalfor» (19,7).

És veritat: el text, quan és reeixit, sempre és càlid, escalfa la sensibilitat i l'esperit del qui el llegeix. El fa pujar i baixar per valls i muntanyes, el guia i l'acompanya per un itinerari del qual pot conèixer tan sols el punt de partença. I és que una cosa ben diversa és el punt d'arribada, la meta, l'última pàgina. Entremig, ha tingut lloc la descoberta, la invenció, el somni, fins i tot la repulsió, superada sempre pel poder del relat. El text domina i captiva, atrau i sedueix, i, malgrat tot, el lector mai no ha de perdre la llibertat davant el fill de la lletra i la llum. El text, aquest fill, procedeix d'una altra llibertat, la llibertat d'aquell que l'ha escrit. Per això un text, quan és realment humà, no pot actuar de manera coercitiva, amb engany o amb la mitja veritat. El lector no pot veure's violentat o atrapat, o reduït a no res. Un text veraç és fill de la lletra, l'estri de la paraula, i de la llum, el coixí de l'acte creador.

Obrim la Bíblia, la mare de tots els llibres, la biblioteca més complexa de la història. Us convido a fer-ho pausadament, amb el primer volum dels tres que formen la Bíblia interconfessional il·lustrada per Perico Pastor. En el secret de la cambra més retirada —allí on, segons Mt 6, és més fàcil pregar—, trobareu les quatre primeres pàgines del Pentateuc, amb tan sols cinc versets de text bíblic. Passareu tot seguit del caos al cosmos, de la possibilitat a la realitat de l'ésser. «Al principi, Déu va crear el cel i la terra.» La terra, sense ordre, barrejada amb l'aigua de l'oceà primordial, traspassada per la tenebra, necessitava l'alliberament. I la creació fou un crit de llibertat per part d'un món que finalment podia néixer. Però no naixeria per ell mateix: arribaria a ser gràcies a l'Esperit que planava sobre les aigües, rastre diví inserit en la matèria.

Ben aviat, en la il·lustració d'en Perico, la franja blavosa de la primera pàgina dona pas a la franja lluminosa de la segona. La llum arriba a ser gràcies a la Paraula: «Que existeixi la llum», «fiat lux». Amb la llum, entra en la història del cosmos i de la humanitat la criatura més necessària, la que fa possible els astres, les plantes, la vida, però també la lletra. Què seria una pàgina sense la llum, tan sols amb la negror dels caràcters escrits? Tot seria tenebra. El text no existiria. La Paraula eterna del Déu que crea perquè estima, fa possible el text, la paraula, les paraules, que serviran perquè aquest Déu pugui explicar-se a l'home i perquè l'home pugui comprendre's com a imatge seva. Creant la llum, Déu ha creat el text. La seva Paraula fa possi-

ble les nostres paraules. La llum, doncs, és «bona», perquè permet que la lletra, que és fosca, doni pas al text, a la paraula, a l'hominització definitiva. Tot comença amb la llum.

La Bíblia és un relat que s'obre amb una creació, no amb una conflagració, una lluita, un combat entre els déus. El Déu únic, el de la Bíblia, no lluita amb ningú, i la cort de déus menors li reconeix tot l'honor. Per això, en el mite semibíblic de la caiguda angèlica, l'àngel caigut no lluita contra Déu, sinó contra l'àngel que enarbora l'honor diví: 'Qui com Déu?' —això vol dir *Miquel*. El Déu bíblic no lluita, sinó que es passeja pel jardí, admirant la seva obra, dialogant amb l'home i la dona, els únics capaços d'entendre qui és el seu creador i amic.

En Perico Pastor s'ha fet amic del text bíblic. Ha estat una amistat de maduresa, ponderada, sòlida i no sense una bona dosi de passió. Calia il·lustrar el text, és a dir, il·luminar-lo, retornar-li la llum, la mare de totes les arts. Altres s'havien encarregat de la lletra i havien lluitat per obtenir un text genuí i alhora proper. Ja havien omplert la pàgina blanca. Però ara en Perico reprenia l'acció creadora, primordial, i refeia el camí de la llum, aquella que en darrer terme fa possible el text. Eren dues accions creadores, la dels traductors i la de l'artista, que depenien de la llum, obra d'aquell que ha volgut que existís.

La imaginació al poder, es cridava fa quaranta anys al Quartier Latin. En Perico s'ha apuntat a l'acte creador de manera absolutament responsable, amb el vitalisme que el caracteritza, amb el traç segur del qui viu i interpreta el quotidià i, per tant, l'amor i l'odi, l'orgull i la por, la pau i la guerra, el sexe i la mort. La Bíblia il·lustrada per en Perico és un *concerto grosso* amb dues formacions orquestrals, que construeixen un atac ple de sorpreses i matisos, esplèndid i de mida sempre humana: el text es diu com a paraula i es diu com a imatge. És la victòria del primer dia de la creació.

EL PACTE

Perico Pastor

A la primavera del 2006, Enciclopèdia Catalana em va proposar d'il·lustrar la Bíblia Catalana Interconfessional. Vaig pensar immediatament en tots els llibres i en totes les veus que hi ha a la Bíblia, i, amb el meu optimisme impenitent, vaig acceptar l'encàrrec entusiasmat. M'hi vaig posar tot just arribar a l'estudi i de seguida van aparèixer les imatges del caos i el «fiat lux».

Els qui la vam fer de petits tendim a pensar que la Història Sagrada és gairebé sinònim de la Bíblia. I jo, que havia gaudit moltíssim —a les monges de Lestonnac o als frares de La Salle de La Seu— amb les històries de la Creació, d'Esau i Jacob, de Moisès, de Samsó, de Job o de Daniel, i que les recordava prou bé per fer-ne anys després resums a les nebodes, d'educació més laica, o per fer més distretes les visites a museus que feia amb els meus fills tot proposant-los una «cacera de decapitats» (Goliat, Holofernes, el Baptista) per les sales del Louvre, jo no estava preparat per als deserts polsosos del Deuteronomi, Levític o Nombres; per a les batalles de Josuè o de Samuel; per als drames de Jutges i Reis, o per a les al·lucinacions dels profetes. Tampoc havia previst la poesia dels Salms, de les Lamentacions i del Càntic; ni la filosofia de Job o del Cohèlet; ni els contes de les mil i una nits com Daniel, Ester, Rut, Tobit; ni l'efecte de trencadissa que produeix, al terme de tot plegat, la prosa del Nou Testament. Però la primera intuïció era bona, i aquesta varietat va fer que estirés fins al límit el que trenta anys d'ofici m'han ensenyat.

L'inici va ser prou fàcil: ja he dit que la imatge del caos i la del «fiat lux», d'on brolla el temps, van sortir espontàniament, de tornada de la primera entrevista a la seu d'Enciclopèdia Catalana. Fins a la meitat de l'Èxode sobren motius il·lustrables (passen més coses en dues pàgines del Gènesi que en vint del Levític...). Jo anava llegint i il·lustrant, i així vaig avançar la feina: vaig avançar tant que es va multiplicar per cinc, sobre la marxa, el nom-

bre d'il·lustracions previstes, i això va fer que Enciclopèdia hagués de revisar tota la logística del procés.

Però en tornar de vacances al final d'un estiu xafogós de Madrid, on m'havia instal·lat per acompanyar la meua mare (que als 94 anys es recuperava d'una fractura de fèmur), vaig iniciar la lectura terrible, asfixiant, paorosa, de Levític, Nombres i Deuteronomi. No sé si va ser la calor a la ciutat deserta, el fet d'haver de tenir cura de la persona que m'havia criat, o la combinació d'aquestes dues circumstàncies amb el rigor dels tres llibres, però el cert és que, per primera i última vegada en el projecte, el meu pinzell quedà en suspens, i no vaig poder fer res més que llegir i prendre petits apunts a llapis. A mesura que llegia, augmentava la sensació de claustrofòbia i l'estupor pel fet que el poble d'Israel mantingués la relació amb aquest Déu omnipotent, exigent, gelós i geniüt. De què tenien por?

Al final de la lectura, ja de tornada al meu estudi barceloní, i al temps que transformava en dibuixos els apunts madrilenys, vaig retrocedir en el text fins arribar al primer pacte: el pacte que fa Abraham.

* * *

El primer pacte

El noi està cansat. Està content que per primera vegada el pare li hagi demanat d'acompanyar-lo a fer l'holocaust —ja no és un nen—; però està cansat. Fa quatre dies que van sortir de casa, amb els dos servents i l'ase —que ell ja no ha muntat, perquè ja no és un nen. Abir, a les envistes de la muntanya, el pare va dir als mosos que s'esperessin allà, amb l'ase, i ha carregat la llenya sobre les espatlles del noi. La llenya li fa mal. El pare no diu res.

—Escolta, pare.

—Què vols, fill meu?

—Tenim el foc i la llenya per a l'holocaust; però, i l'anyell, on és?

—Déu ens proveirà de l'anyell per a l'holocaust, fill meu.

Arribats a l'indret, el pare ha aixecat un altar i hi ha apilat la llenya. Després ha lligat el noi i l'ha ajagut damunt la llenya. El noi està cansat. Reposa sobre la llenya i no té por: és amb el pare, i sent la seva mà que li acaricia els cabells, que se li posa, suau, sobre el coll... i això el reconforta. Mira sense por el ganivet de l'altra mà...

El vell ha perdut l'alè: des que el Senyor li va demanar que li sacrificés el fill, ha caminat amb el noi —devot, al seu costat, amb posat d'home gran—, procurant no pensar en res... Però pensa que no el veurà mai créixer, que el fill que tant

ha esperat ha de morir, que ell l'ha de sacrificar. Però la Veu li ho ha dit ben clar: «ofereix-me'l en holocaust.»

Ja ha aixecat l'altar, ja ha apilat la llenya i ja hi ha ajagut el noi. L'ha lligat, encara que no calia: el noi sembla descansar, respira confiat...

El vell li posa la mà esquerra al cap, suaument li acaricia els cabells, li agafa el coll tebi, sent el batec de la seva sang. La mà dreta agafa el ganivet, i llavors se sent la Veu:

—No aixequis la mà contra el noi, no li facis res.

Això li ha dit la Veu. Abraham entén que vol dir:

—... no ho facis mai més, ni deixis que els teus ho facin. No feu cas de Moloc, ni de Baal. No feu cas de cap déu que us demani el sacrifici d'un fill. Confia en Mi, que no t'ho demanaré mai, com el teu fill ha confiat que tu no li faries mai mal.

Aquest és el tracte: el vell veu un moltó que ha quedat agafat per les banyes als matolls. El sacrifica.

Després, pare i fill tornen on eren els mossos i se'n van plegats a Beerxeva.

* * *

Em va semblar que, contràriament al que havia entès en una primera lectura i a allò que tanta gent ha entès, no és que Jahvè li demani a Abraham que sacrifiqui el seu fill estimat, sinó que, per mitjà d'un pacte doble, li demana ben bé al contrari: li demana que abandoni per sempre els sacrificis humans i lliuri la seva confiança absoluta a aquest déu que rebutja absolutament el sacrifici d'un ésser humà. Una confiança tan absoluta com la d'Isaac, que no té por ni davant del ganivet, perquè és la mà del pare qui el porta.

Aquesta és una aliança amb la Humanitat: els humans són responsables davant Déu de la protecció dels seus cadells (encara que, com diuen els Proverbis, de vegades calgui ser sever amb ells) i, a canvi, Déu els protegirà sempre, com un pare.

Amb Moisès es renova el pacte, ja més estrictament amb el Poble d'Israel, al moment de la Primera Pasqua, mitjançant la sang del xai pasqual. A partir d'aquest moment, deixem la tribu i la llegenda, i neix la nació Israel: comença a fluir la Història. Però el pacte segueix funcionant: quan el Poble es porta bé amb el Pare, tot va bé; quan en fa alguna, tot se li torça, immediatament.

La Història flueix durant els primers llibres profètics de la conquesta de la Terra Promesa, amb Josuè, amb Judges, amb els primers reis dels dos llibres de Samuel i amb tota la resta dels que poblen 1Reis i 2Reis. Jo llegia

les meravelloses aventures de Josuè, de Samsó, de Dèbora, de Saül, de l'igualable David, del savi Salomó; i així fluïen els dibuixos de batalles, d'amors, de traïcions i de venjances. Aquests protagonistes semblen més propers que els del Pentateuc, però també més exòtics, més... orientals; crec que aquesta diferència s'aprecia en el dibuix, i aquesta és la part que s'assembla més al que jo m'imaginava abans de començar.

Així vaig arribar als profetes. Després dels grans profetes poderosos, Elies i Eliseu, dominant sense esforç la saviesa inferior dels mags adversos, vaig enfilem la llarga avinguda dels profetes majors i menors.

No em va ser fàcil entrar en el discurs dels profetes apocalíptics, com Isaïes, Jeremies o el mateix Joan. Aquesta exhortació constant a la terra i al poble d'Israel, aquest lament interminable... Amb tot, però, hi ha una càrrega enorme de sensualitat en les seves evocacions de la terra i dels temps feliços (com també dels càstigs possibles...!). Hi ha sobretot un ruminar i ruminar la tensió entre la voluntat de perfecció i la feblesa; entre els manaments i les recaigudes en la idolatria, els vicis o la corrupció...; entre la indulgència de Jahvè i la inconstància del seu poble; entre les èpoques idíl·liques i els períodes de pesta i sofre...

Tota aquesta secció de la Bíblia és un llarg interrogant sobre el pacte («Serà possible? Ho podem fer...?»). És també una prosa molt evocadora, un cant a la terra estimada, hipnòtic, reiteratiu com un encanteri... Aquí vaig procurar que les meves imatges reflectissin aquestes imprecacions elegíacques sobre un fons de paisatges ardents.

Confesso, però, una preferència pels profetes reticents, com ara Moisès o Jonàs, pel seu costum d'interpel·lar Déu (en el cas de Jonàs, que és l'únic llibre profètic amb sentit de l'humor, arriba fins i tot a demanar-li explicacions) i de prendre decisions sovint contradictòries: el contrari de l'*obediència deguda*.

Ja era el febrer del 2007, i durant un viatge al Caire, en el qual vaig refer la il·lustració inicial del Gènesi, amb un Moisès nadó sobre una fulla de papir autèntic, vaig entrar en els Salms. I dic entrar, perquè aquesta va ser la sensació de vida, de vent poètic, d'energia... I un altre cop vaig canviar el disseny de la pàgina, en un intent de fer ballar les imatges amb el vers, de vessar color damunt del text, de comunicar al lector, abans fins i tot de la lectura, la festa a la qual era convidat. Tornaven a rajar els dibuixos, i vaig haver de fer un esforç per no proposar deu il·lustracions per salm —tampoc es tractava de fer la Bíblia en vint volums!

A continuació, i amb l'embranchida dels Salms, vaig fer Proverbis, tot intentant mantenir a cada pàgina la mateixa vitalitat i la mateixa humani-

tat. És l'única vegada que vaig alterar l'ordre dels llibres, i ho vaig fer per dues raons: la primera, ja indicada, per la semblança entre ambdós llibres; la segona, perquè estava rellegint Job.

Job era l'únic llibre que havia llegit de gran, per curiositat, per veure què hi trobava la mirada d'adult. Havia trobat, naturalment, que la història de Job de la Història Sagrada que vam fer era un minúscul resum *ad usum del-fini*, i sentia que l'estava llegint per primera vegada. Ara hi tornava amb molta més atenció, buscant entre les línies del text els *motius* que em permetrien d'il·lustrar-lo. Així va néixer aquesta estructura de còmic, amb Job assegut a terra en calçotets i els suposats amics vestits de sàtrapes orientals, uns amics que vénen a aclaparar-lo amb les seves niciezes i a oferir-li la seva falsa compassió.

* * *

El segon pacte

Job està cansat.

Està avorrit de sentir aquests imbècils: regalimen satisfacció de veure que l'amic que tot ho feia bé, a qui totes li ponien, ara s'arrossega per terra, humiliat, perquè ho ha perdut tot: les terres, les bèsties, els fills estimats i el favor de Déu.

L'ofenen amb la seva falsa pietat, i el cansen amb els seus discursos pretensiosos amb els quals només volen dir: «Quina n'has fet, per veure't així?» De fet, ell també s'ho ha preguntat, això, sobretot al començament, quan només havia perdut el patrimoni. Després, en morir els fills, va sentir vergonya: els havia fallat, ell, el seu pare, perquè no els havia sabut protegir. I la pregunta tornava. «Què he fet perquè se'm castigui amb la mort dels meus fills?» No ha cedit mai a la desesperació ni a la blasfèmia, però ha increpat Déu: «Digue'm: què he fet?, en què he fallat?» I la resposta ha estat la lepra. (No pot ser que Déu li hagi enviat això: què li fa una úlcera a qui ha perdut els fills?) Però la pregunta continua, implacable: és com la teula amb la qual es grata:

*«Sóc innocent? Ni jo mateix no ho sé!
La vida em fa fàstic.»*

Gratant, gratant, s'acosta a la resposta:

*«Ell aniquila tant culpables com innocents {...}.
Jo tan sols sóc un home. Ell no ho és pas.»*

No s'ha abandonat a la blasfèmia, ni els seus amics han aconseguit de treure'l de polleguera. Però no pensa abandonar la pregunta: qui ha faltat al pacte? Com és el pacte?

Finalment, sembla ser que és Déu qui perd la paciència: al mig del tercer discurs d'Elibú el Pedant, esclata la Veu:

«Qui és aquest que enfosqueix els meus plans amb paraules d'ignorant?»

I a Job:

«Vinga! Prepara't com un home, que jo et preguntaré, i tu m'instruiràs.»

La Veu, burleta, dona un llistat de les coses que ella fa i que Job no pot fer, des de «lligar les Plèiades amb cordes» fins a «preparar un mos al corb». Parodia i es burla del discurs d'Elibú, més que del de Job, que ha sabut sempre estar al seu lloc, que no ha fet més que demanar quin és el seu lloc en el marc del pacte ancestral.

Job no és més que un home: és pura intel·ligència i ho entén de seguida. Vol dir: «Et penses que totes i cada una d'aquestes coses les faig, una a una, com un puntaire? Et penses que tinc temps per aquestes coses? Et penses que sóc temps? Et penses que puc entrar i sortir del temps per anar a portar el menjar als lleons, la calamarra al poble, per passejar l'Óssa i els seus petits?» Entén, accepta i calla.

* * *

El pacte no ha canviat: és que l'home s'ha fet home, i ara sap que camina sol, que ell decideix. Aquesta decisió el fa persona, i la seva responsabilitat és el pacte. Déu li ha tret definitivament els bolquers. Ja no és un infant, que no té més horitzó que el pare. És l'adolescent que qüestiona el pare en el moment mateix que és capaç de mesurar la força del pare. És capaç d'entendre. Aquesta és la seva feina i el seu dret. No fer-la (no entendre), impedir que algú la faci (que reflexioni, a risc d'equivocar-se), és faltar al pacte.

Allò que es manifesta de forma dramàtica en el llibre de Job, esclata en el Càntic dels Càntics, amb el diàleg dels joves amants que exploren els seus cossos i tracen la cartografia del plaer com qui recorre un paisatge per primera vegada. Jo vaig voler que el dibuix es perdés en planes dobles de colors càlids com la llum a l'interior d'una tenda, amb l'orografia dels cossos emmarcant els versos.

Després, en el Cohèlet, només formes abstractes de color a dalt i a baix de la pàgina, per reflectir aquest diàleg entre cel i terra, vida i mort, saviesa i niciesa, bondat i maldat...

En el llibre de les Lamentacions, pàgines esquitxades de tinta, com les llàgrimes dels jueus plorant per Jerusalem des de l'exili. I després totes les històries meravelloses: les d'Ester, Daniel, Judit, Tobit..., il·lustrades com la de Rut. El llibre de les Cròniques i el de Macabeus, en blanc i negre, per marcar la manca de color del text. Siràcida i Saviesa, que semblen anunciar ja el Nou Testament... Primavera.

I amb la Pasqua, el Nou Testament

Aquí la lectura era més pròxima al record —no en va, vaig passar anys de la infància escoltant un fragment de l'Evangeli cada diumenge. El que sobta, però, és la diferència amb l'Antic Testament, l'escàndol de Jesús enderrocant tants tabús i normes de la Llei —o netejant-ne la lectura d'exegesis. El to, també: tan formulat en primera persona, tan proper!

Aquí el traç ja no és negre, sinó una combinació de terres rossencs o verdosos. També hi ha menys planes a tot color: el blanc hi és més present; l'atmosfera és diferent, més lleugera, més... humana. La relació de l'home amb Deu és més directa i més distant alhora: Crist hi parla com un fill, però un fill que sap de la seva condició absolutament humana —ni els àngels el portaran ni les pedres es transformaran en pa per la seva voluntat, però dos pans i quatre peixos nodriran multituds, i els cecs hi veuran tot compartint la seva humanitat.

Els apòstols segueixen aquesta relació intrigats, encuriósits: és tan diferent del que han viscut fins aleshores, i alhora és tan natural, tan evident, com qui recupera un record llunyà. Observen aquest home que demana tant, i que ho dona tot, tan proper i tan conscient de la seva solitud. Ho deixen tot per ell, però en moments crucials l'abandonen, s'adormen, el neguen...

* * *

El pacte

L'Home està cansat. Han estat uns dies intensos, exultants, i la devoció dels companys durant el sopar, entenedridora. Li sembla veure encara la sorpresa quan els ha ofert el pa i el vi de la nova aliança que substituirà qualsevol altre sacrifici. Però ells, malgrat les promeses, dormen en la nit de Getsemaní, i ell, massa despert, veu

el que s'apropa, veu que els núvols negres que han anat creixent durant aquest últims dies descarregaran aviat:

«Pare, si és possible, que aquesta copa s'allunyi de mi. Però que no es faci com jo vull, sinó com tu vols.»

Aquest és el pacte: acceptar el destí que hom s'ha bastit. Això substitueix els coloms i les vaques pel pa i el vi, i la relació confortable del fill que tot ho delega en la voluntat del pare per la responsabilitat de l'adult que decideix, que tria i que accepta les conseqüències de les seves decisions. Per molt amargues que siguin, i per molt solitari que el facin sentir.

«Elí, elí, lemà sabactani?», ha cridat, a l'últim moment, i s'ha esquinçat la cortina del santuari de dalt a baix. Ja no hi ha sancta sanctorum. L'home és sol amb Déu.

* * *

Va ser realment meravellós il·lustrar els Evangelis mentre els llegia. I alliberador. Havia sentit una gran por: com tornar a fer les anunciacions, les crucifixions, els naixements...? Vaig mantenir la norma d'abstenir-me de repassar obres passades, de deixar-me endur per la narració, i crec que va ser la bona decisió.

Imaginem una artista que es desperta un dia amb el seu talent trastocat: pot pintar la Gioconda sempre que vulgui, però només la Gioconda. Serà perfecta, idèntica a la de Leonardo, i no li costarà gens, però no pot sortir de la Gioconda. Quant de temps li durarà l'exaltació? Una *gioconda*? Dues? Deu? Aviat deixarà de ser una benedicció paradisiàca per convertir-se en càstig infernal.

Perquè aquesta és, em sembla, la versió del pacte per a nosaltres, els artistes: el nostre ofici també és triar, decidir. No hi ha un arbre de la saviesa que ens permeti, tot menjant el seu fruit, de pintar *giocondes* indefinidament. Sortosament.

LA LLUM I LA LLETRA: TRES POEMES SOBRE EL LLIBRE DEL GÈNESI

David Jou

El pas de la Bíblia a l'art —sigui les arts plàstiques, la música o la literatura— suposa un diàleg entre dues èpoques, la bíblica i la nostra. Aquest diàleg és possible gràcies a la profunditat i la permanent capacitat d'interpel·lació del text bíblic, però exigeix de l'artista un esforç de comprensió i d'humanitat, per tal de contribuir a fer que aportí resultats prou significatius per als neguits i els anhels del lector actual. En aquest text presento tres dels meus poemes sobre fragments del llibre del Gènesi: el sacrifici d'Isaac, l'arbre del coneixement del bé i del mal, la llum de l'inici de l'univers. Els poemes han sorgit no tan sols de l'atractiu d'aquestes escenes —font d'inspiració de tanta poesia i tantes obres plàstiques— sinó especialment d'una perplexitat interpretativa, que respon en part a neguits amb què la nostra època enfoca la lectura d'aquests episodis.

El sacrifici d'Isaac és un dels episodis més torbadors i estranys de la Bíblia. Com pot ser que un Déu amorós exigeixi la mort d'un fill? Quina mena de coherència es pot esperar d'un Déu capriciós que ara dóna un fill i després n'exigeix la mort? Què representa per a nosaltres el sacrifici d'Isaac? Quanta gent ha rebutjat el Déu de la Bíblia a causa de l'escàndol d'aquest episodi! Aquesta és la pregunta que inspira el poema, més que no pas cap escenografia narrativa. El poema és el resultat d'un llarg silenci, de deixar que vagin venint associacions d'idees, fins a anar prenent consciència d'algunes llums, no sempre plaents per a nosaltres, que desprèn el tema.

GÈNESI 22,2

«Déu digué: "Pren el teu fill únic que estimes. Isaac. Vés al país de Morià i sacrifica'l allà en holocaust dalt d'una muntanya que t'indicaré."» (Gènesi 22,2)

I Déu digué a Abraham:

«Sacrifica'm el teu fill».

I Abraham es disposà a obeir-lo.

«Quina salvatjada!» diuen molts.

«Mai no acceptaré un Déu que em demani un fill».

Ho diuen molts dels qui sacrificaren els seus fills als negocis, les guerres i les pàtries, molts dels qui no volgueren fills perquè no destorbessin la seva tranquil·litat, molts dels qui es desentengueren de l'educació dels fills perquè preferiren les comoditats de la deixadesa.

Però Déu va dir al final:

«He fet el teu fill per a la vida».

Això no ho van dir les guerres,

ni les drogues,

ni la comoditat, ni la deixadesa,

i se'n van emportar els fills, nascuts o no nascuts,

per sempre.

I l'expulsió del paradís? Hi va haver realment un paradís sense presència del dolor ni de la mort? Quin sentit té això a la llum de l'antropologia moderna, a la llum de l'evolució biològica? Novament, no és tant la plasticitat d'un Adam i una Eva sortint del Paradís desolats i avergonyits sota l'espasa de foc de l'àngel, sinó la força d'aquestes preguntes la font d'inspiració d'aquest poema. Efectivament, és concebible un moment en què, per primera vegada, un humà tingué consciència de la mort. Que la mort ja estigués present anteriorment en el món biològic no vol dir que estigués present, també, en la consciència. La idea d'expulsió, de ruptura amb el món, de protesta contra el dolor i la mort, segueix essent una de les preguntes d'avui: com començà la consciència? Fins a quin punt la consciència ens començà a separar de la natura en lloc d'integrar-nos més a ella?

EXPULSIÓ DEL PARADÍS

*«La serp replicà a la dona.
"I ca, no morireu pas! Déu sap prou que el dia
que en mengem se us obriran els ulls i sereu com els àngels,
que coneixen el bé i el mal"». (Gènesi 3.4-5)*

L'animal sofreix sense clamar justícia,
com un fet en brut, no interpretat,
com una pura adversitat
dintre l'ordre de les coses
—el terror de sentir-se acorralat,
el fibló que l'ha punxat,
la urpada que l'acaba d'esventrar,
l'ullal que comença a especejar-lo—:
sofreix, gemega, lluita mentre pot,
veu el cel, veu apagar-se el cel, però no clama al cel,
no accepta ni refusa: rep,
s'inunda de dolor, agonitza, mor, desapareix.
L'animal sofreix,
si no troba la manera d'evitar-ho,
però no reclama un ordre nou,
no posa en dubte els fonaments del món;
es limita a ser fins a la fi
i a deixar de ser quan toca.

Fins que en un d'ells, obscurament, es despertà la lucidesa:
sabé la mort ja molt abans de morir,
vegé el dolor no sols com un dolor: com un afront;
reclamà al cel un altre ordre del món,
omplí la queixa de ràbia i de revolta,
va sentir-se abandonat i malaltís...
Fou, potser, l'expulsió del paradís.

La interpretació del primer capítol del llibre del Gènesi ha estat, en alguns moments i des d'algunes perspectives, una de les fonts de conflicte intel·lectual més roents entre la ciència i la religió. La recerca dels orígens de l'Univers, de l'inici i la història de la realitat sensible, m'ha semblat sempre un tema fascinant. Però, de quina mena de llum parlem quan llegim que l'Univers començà amb la llum? Per a mi, que visc encara en la sorpresa de

per què l'Univers té matèria en lloc d'estar fet tan sols de llum, una possible interpretació d'aquesta llum —una interpretació entre tantes d'altres— és d'ordre intel·lectual, abstracte, físicomatemàtic: Equació inaccessible que es va trencant en equacions accessibles, Simetria perfecta que es va esberlant per deixar lloc a l'existència de matèria i de vida, Amor que mou milers de milions de galàxies i d'estrelles i que espera que una ment nascuda en l'Univers compregui i respongui la grandesa i prioritat de l'amor.

VARIACIONS SOBRE EL TEMA DE LA LLUM EN EL GÈNESI

«Déu digué: "Que hi hagi llum. I hi bague llum."» (Gènesi 1.3)

Al principi, Déu pensà en un Amor més gran que cap cel i que cap terra.

I va dir: «que sigui la llum» per il·luminar-lo.

I el pensament de Déu es va fer llum, intuïció fulgurant, equació única i suprema.

I la llum, com una aigua turbulenta, no era només llum, sinó també temps i espai, matèria i antimatèria, escalfor i expansió, tot el que calia per fer, de mica en mica, àtoms i galàxies, estrelles i planetes, vida i intel·ligència.

I Déu pensà que ja podia descansar,

que la llum s'aniria desplegant davant seu en una multitud innumerable

d'estrelles i de vides que tard o d'hora arribarien a l'amor que Ell havia imaginat.

Però va arribar la intel·ligència i, més que d'amor, es va encendre de protesta, d'orgull, de rapacitat i de llunyania.

I Déu va saber que ja no podria descansar, que hauria d'escoltar molts plors,

consolar moltes ànimes, acompanyar moltes solituds i compadir moltes derrotes.

Que bell seria descobrir l'equació primordial, la sintonia sorprenent de les seves constants i les seves condicions inicials amb l'existència de la vida!

Però, tot i això, la raó de l'univers estaria més enllà dels nombres, en l'Amor —la Raó misteriosa dels orígens—.

En fi: enllà de la descripció pulcra i directa, més o menys imaginativa, dels fets narrats —que podien fer els poetes en el temps en què la Bíblia era reconeguda com a autoritat indiscutible—, aquests poemes participen d'una lluita entre la nostra visió del món i les imatges del llibre sagrat, una lluita que sovint té lloc a les fosques, com la de Jacob amb l'àngel, i que deixa ferides doloroses, però eixampla la consciència i enriqueix la sensibilitat.

LA LLUM D'UNA CONSCIÈNCIA DREÇADA EN PLENA NIT

Carles Torner

Intento anar a l'origen d'aquesta sorprenent economia de la pintura de Perico Pastor: el mínim traç i la màxima subtilitat del moviment. Intento anar a l'inici del seu traç. Imagino el pinzell, sucat al color negre. És tinta xinesa, és una aiguada? Imagino el color negre que s'acosta a la pàgina on ja hi ha un text escrit en caràcters elegants. I el moment del contacte, la mà de l'artista que sosté el pinzell, els pèls negres que toquen el blanc: abans de ser un traç, la ratlla es torna just un punt. I, llavors, apareix el dubte: serà lletra o dibuix? L'artista reescriurà el text? El traduirà a un alfabet que desconec? Els meus ulls endevinen el moviment del pinzell: dóna forma potser a caràcters xinesos? No, ressegueixen el moviment lleuger de la mà que fa volar el pinzell avall, versos avall.

Aquest punt voladís és el punt d'una *i* o és el melic de la Sulamita? Cap a on es corbarà la ratlla que tot just s'insinua? Lletra o figura, quin dels dos camins seguirà el traç? És una boca, entreoberta? És un coll que es vincla? La silueta d'un pit? És l'esquena d'una *c*? El caient d'una parpella? El pinzell s'atura, sembla que torni enrere: és l'embranchida d'una *u*? No, l'embranchida es torna a vinclar, fa un colze... de qui és aquest braç? El mou el desig d'un home? El plaer de la dona? És el primer pas d'una dansa? És la primera carícia, la que ho posa tot en moviment? Carícia de qui, envers qui?

Carícia del text antic als seus nous lectors? De la poeta que escriví el text als ulls que el desxifren avui: «el meu estimat és un saquet de mirra, passa la nit entre els meus pits.» Però els moviments de l'amor d'aquest càntic sovint no sé a quin dels dos amants s'atribueixen. En tot cas, el dubte es va esvaint i va canviant de forma: més enllà del text i la seva figura, el traç de l'artista acarona el relat, el desvetlla, el text s'obre a l'abraçada, el pinzell es vincla i l'acull humilment.

Vaig entrar a la Bíblia de Perico Pastor pel Càntic dels Càntics.

La segona imatge que se'm gravà a la memòria, d'aquella primera immersió en aquesta bellíssima Bíblia, va ser la de Rut desvetllada. Coneixia algunes il·lustracions clàssiques: la de William Blake, en el moment que una pal·lidíssima Rut s'abraça a la cintura de la seva sogra Noemí, la jueva («No t'abandonaré», li diu Rut quan acaben de morir els marits de totes dues, no, «on vagis tu aniré, viuré on tu visquis, el teu poble serà el meu poble i el teu Déu serà el meu Déu»); recordava el quadre de Poussin, amb Booz com a terratinent enmig de la marea groga dels camp de blat on dobleguen l'espina els segadors, i on Rut i Noemí són benvingudes com a espigoladores; conec bé la imatge de Chagall —la tinc al capçal del llit— amb Rut, que té els ulls oberts a la nit, ajaguda als peus de l'ancià Booz —i on es veu que Chagall havia llegit Victor Hugo, perquè, com al seu poema, Rut hi apareix amb els pits nus. Però en la il·lustració de Perico Pastor el que sobtà la meua imaginació va ser que tot l'entorn de Rut és a les fosques: és negra nit. Rut és efectivament als peus de Booz, però no és l'ancià qui desvetlla els seus dubtes, sinó la missió que li encomana Déu. Com respondre a la crida que ha sentit? Sobretot, com confiar-hi, com deixar-se anar a la confiança quan tot sembla perdut? La Rut de Perico Pastor és una taca de llum verda enmig de les ombres, és la flama d'una consciència dreçada, insomne en plena nit, recollida en la pregària, a punt de fer el pas, demanant, implorant la confirmació a un cel difícil de desxifrar per molt que se l'escruti... Rut vetlla, interroga i vetlla, amatent vetlla, disponible vetlla. Vaig pensar llavors: Pastor ha donat forma a la vetlla del lector. Rut ens fa de mirall, en ella s'emmiralla la nostra consciència dreçada davant del text bíblic, jugant-se la vida en el desxiframent d'aquest text, intuïnt gràcies a la lectura els camins pels quals s'acompleixen les escriptures.

Sí, les il·lustracions de Perico Pastor, la seva profunda humanitat quotidiana, són insercions precises per les quals penetrem, com a lectors que travessen un llinard, a l'interior mateix del text, entre verset i verset, caminant rere un profeta, dansant al so dels clarins, enmig de les multituds o en la soledat del desert, seguint pas a pas, imatge a imatge, la paraula.

Les figuracions de Perico Pastor, fins i tot quan dóna cos a una tempesta nocturna damunt la mar, donen sempre un to festiu al text bíblic. Articulen, com una frontissa, la lectura i la celebració. És el que em commogué de la imatge de les noces de Canà. És una festa popular, força despullada, sense ornaments. Però al seu cor mateix s'esdevé el miracle: l'amor incipient es transforma en festa. La festa revela l'acció del Salvador. Ha arribat l'hora: Maria dóna el senyal, Jesús fa el primer gest. Quin pintor hauria po-

gut retratar de manera tan versemblant aquest instant? És el miracle de l'art: gosar fer visible, fer-nos veure l'instant mateix en el qual l'aigua es transforma —el moment en què l'aigua s'està transformant lentament— en vi.

Em sento agraït per aquestes imatges, que lliguen tan estretament la lectura del poema bíblic i el miracle de l'art. Que aquesta memòria d'algunes imatges del Càntic del Càntics, del llibre de Rut i de les noces de Canà a l'inici de l'Evangeli de Joan sigui una manera de donar les gràcies a l'artista, a Perico Pastor. Gràcies.

LA BÍBLIA, EL LLIBRE DE LA VIDA

Agustí Borrell

La Bíblia és el llibre que més ha marcat la història i la cultura del món occidental. Avui mateix, en aquest acte, resulta evident l'influx extraordinari dels textos bíblics en l'art, en la literatura, fins i tot en la ciència. Malgrat que una determinada mentalitat postmoderna sembli voler prescindir de la memòria i renunciar així a les seves arrels, els nostres grans referents, els que han afaiçonat la nostra manera de ser i de viure són, segurament al costat dels clàssics grecs, els que provenen del món bíblic.

Així, per exemple, la llengua que parlem és plena d'expressions d'origen bíblic. La literatura que llegim és incomprendible sense el rerefons dels personatges, els mites i la cosmovisió que vénen de la Bíblia. L'art que omple els nostres museus, i també el que creen els artistes contemporanis, conté multitud de referències directes o indirectes a la Bíblia. Fins i tot el cinema que veiem poua infinitat de materials en els textos de l'Antic i del Nou Testament.

La Bíblia és un llibre antic, ple d'informacions sobre pobles i personatges del passat, i per això mateix de gran interès per als historiadors. És alhora una obra literària peculiar, amb fragments d'estils variats, d'èpoques i autors molt diversos: cròniques, mites, poemes, himnes, proverbis, narracions, cartes, enigmes... No és estrany que l'analitzin a fons amb profit els estudiosos de la llengua i la literatura.

Més encara, la nostra civilització moderna, malgrat les seves ambigüitats i els seus límits, ha recollit i desenvolupat un bon conjunt de valors positius, molts dels quals tenen també l'origen en els ensenyaments bíblics. En la Bíblia hi ha una aposta decidida per la pau, la justícia, el respecte a la dignitat humana, la solidaritat, la fraternitat...

Tanmateix, tot això no seria suficient per explicar que la Bíblia continuï essent encara avui un dels llibres més traduïts, més editats i també més lle-

gits arreu del món. La seva qualitat literària no arriba a justificar-ho. El seu valor històric no basta per comprendre una difusió tan gran, en el passat i en el present. Ni tan sols la seva força ètica no em sembla capaç de produir un interès tan universal i tan durador.

L'explicació cal cercar-la en una altra dimensió. No hi ha res inscrit amb més força en el cor humà que el desig de viure. I en això la Bíblia ofereix certament una resposta ferma i atractiva. Sí, la Bíblia és el llibre de la vida: n'explica de manera poètica l'origen, n'anuncia el destí, n'apunta el sentit últim. I al mateix temps, la Bíblia conté tot el que cal per esdevenir una guia útil i precisa en el camí de la vida humana.

En aquest sentit, si haig de parlar des de l'experiència personal, una de les meves dedicacions preferents gira entorn de la Bíblia, en diversos àmbits, des del més acadèmic fins al més divulgatiu. M'ocupo de l'estudi del text i de tot el que pot ajudar-nos a conèixer-lo i entendre'l millor, en el seu sentit original i en la seva aplicació actual. Dedico temps a classes, conferències i publicacions sobre la Bíblia. He treballat activament en la traducció de la Bíblia al català i he contribuït a la seva difusió, concretament la Bíblia interconfessional, aquesta que tan esplèndidament ha il·lustrat el genial artista i bon amic Perico Pastor. La Bíblia m'ha portat a ocupar-me de temes que mai no hauria pensat que m'haguessin d'interessar mínimament: l'hebreu, l'arameu, el grec, la geografia, la retòrica, l'arqueologia, l'antropologia cultural...

Doncs bé, tinc la impressió que per a la majoria d'estudiosos de la Bíblia, i almenys aquest és el meu cas, no es tracta simplement de curiositat intel·lectual o d'afany científic. No és una dedicació purament professional. Al darrere de l'estudi de la Bíblia hi ha un interès personal, una atracció profunda per aquest llibre únic. Fins i tot, la convicció que conté la resposta als interrogants més importants i més transcendents de l'existència humana.

En les seves pàgines hi trobo paraules d'esperança en dies de foscor, certeses en moments de desorientació, alegria en situacions de tristesa, consol si arriben penes, força quan el camí es torna feixuc, encoratjament quan els braços voldrien abandonar la lluita, com també exigència si la comoditat o la rutina senyoregen, o una invitació decidida a estimar davant la temptació de l'odi o de la indiferència, i tantes altres coses. No és pas que la Bíblia sigui un receptari on trobar la solució fàcil als problemes de l'existència; ni tan sols és un llibre de respostes clares. Més aviat suscita interrogants seriosos, obliga a replantejar-s'ho tot, sacseja la indiferència, posa en qüestió la superficialitat, demana opcions, i opcions decidides i radicals. I ho fa amb autenticitat, amb una mirada lúcida i penetrant sobre la història i so-

bre el cor humà. Una mirada que t'atrapa i et fa reaccionar perquè acabes sentint-la dirigida a tu personalment.

I no vull acabar sense dir el més important. En aquest llibre de la vida que és la Bíblia hi trobo sobretot Jesús de Natzaret, el Crist, l'home en el qual hi ha totes les preguntes i totes les respostes, aquell davant del qual no es pot restar indiferent. Aquell a qui val la pena de seguir en tot i per tot. Tot en la Bíblia em parla d'ell i em porta a ell.

Així veig jo la Bíblia. Com un llibre de vida. Un llibre per viure i per viure'l. Perquè és un llibre viu.

fjm

**FUNDACIÓ
JOAN
MARAGALL**

CRISTIANISME I
CULTURA

+claret
EDITORIAL

QUADERNS

ISBN 978-84-9846-439-9

9 788498 464399

